

Materiały

DZIAŁALNOŚĆ PROF. DRA ZYGMUNTA DULCZEWSKIEGO W INSTYTUCIE ZACHODNIM (Z OKAZJI 70-LECIA URODZIN)

Powstanie i rozwój badań socjologicznych w Instytucie Zachodnim w Poznaniu związane są nierozzerwalnie z osobą prof. Zygmunta Dulczewskiego. Twórca obecnego Zakładu Socjologii IZ urodził się 5 października 1916 r. w Kaźmierzowie (woj. toruńskie) w rodzinie rolniczej. Okres młodości spędził na Mazowszu. Świadectwo dojrzałości uzyskał w plockim gimnazjum w 1935 r.

Od tego czasu na trwałe związał się z Poznaniem i Wielkopolską, gdzie na uniwersytecie podjął studia z zakresu pedagogiki i socjologii. Do wybuchu wojny uczęszczał na zajęcia twórcy akademickiej socjologii w Polsce — Floriana Znanińskiego. Osobowość tego światowej sławy uczonego wywarła znaczny wpływ na kierunek jego późniejszych dociekań naukowych.

Niezależnie od studiów na Uniwersytecie Poznańskim uczęszczał na zajęcia w Wyższym Katolickim Studium Społecznym (WKSS) w Poznaniu, gdzie uczestniczył m. in. w badaniach terenowych kierowanych przez Tadeusza Szczurkiewicza nad bezrobotnymi miasta Poznania. Krótko przed wybuchem wojny, w 1939 r. powstaje jego pierwsze opracowanie naukowe, będące pracą dyplomową na WKSS a zatytułowane *Dozorcy domowi. Rzecz o wyzysku dozorców domowych przez właścicieli kamienic — na przykładzie miasta Tarnowa*. Praca ta, podobnie jak większość późniejszych opracowań Z. Dulczewskiego, powstała na podstawie badań terenowych, w tym konkretnym przypadku podstawowym materiałem do analiz socjologicznych były wywiady przeprowadzone z większością osób należących do badanej kategorii zawodowej.

Wybuch drugiej wojny światowej zmusza Z. Dulczewskiego do opuszczenia Wielkopolski i podjęcia pracy w charakterze robotnika leśnego na terenie nowo tworzonego przez Niemców województwa Gdańsk—Prusy Zachodnie. W latach 1940 - 1945 uczestniczył w ruchu oporu. Władze konspiracyjne powierzają mu obowiązki komendanta odcinka Armii Krajowej na terenie pogranicza powiatu rypińskiego i lipnowskiego. W tym czasie prowadzi m.in. aktywną działalność przeciwko wciąganiu ludności polskiej na niemiecką listę narodową (tzw. *Volkslistę*). W czasie okupacji rodzinę Z. Dulczewskiego dosięgają hitlerowskie represje. Jego dwaj bracia oraz szwagier zesłani zostają do obozów koncentracyjnych i tylko jednemu z nich uda się przeżyć „czas pogardy i śmierci”.

Po zakończeniu działań wojennych powraca do Poznania, gdzie kontynuuje przerwane studia. W 1947 r. podejmuje pracę — już jako magister socjologii — na stanowisku starszego asystenta przy Katedrze Socjologii Uniwersytetu Poznańskiego. W tym okresie rodzą się jego zainte-

resowania problematyką Ziem Odzyskanych, które później przerodzą się w prawdziwą pasję badawczą. Pod merytoryczną opieką prof. T. Szczurkiewicza podejmuje badania nad tworzeniem się nowych społeczności ludności osiedleńczej na Ziemiach Zachodnich oraz nad osadnictwem rybackim na nowo odzyskanym wybrzeżu Pomorza Zachodniego. Te ostatnie zainteresowania zaowocowały później szeregiem publikacji i książką pt. *Rybaczy bałtyccy. Zagadnienia stabilizacji społeczno-zawodowej*. (Warszawa 1973).

Lata 1949/1950 stanowią cezurę pierwszego okresu ożywionego zainteresowania polskich socjologów problematyką Ziem Zachodnich i Północnych. Jest to moment bardzo trudny w dziejach tej dyscypliny naukowej, a co za tym idzie również w działalności naukowej Z. Dulczewskiego. Administracyjna decyzja rozwiązująca akademicką socjologię w Polsce oraz znaczne ograniczenia w swobodzie prowadzenia terenowych badań socjologicznych powodują, iż zainteresowania swe kieruje on ku badaniom z pogranicza historii i socjologii. Ich efektem jest praca doktorska zatytułowana *Walka o szkołę na wsi galicyjskiej — w świetle stenogramów Sejmu Krajowego 1861-1914* (w rozszerzonej wersji praca ta ukazała się drukiem w 1953 r.).

W 1952 r. Z. Dulczewski zmuszony jest do rozstania się z pracą na uniwersytecie. Do 1956 r. pracuje m.in. w Towarzystwie Wiedzy Powszechnej oraz jako nauczyciel historii w szkolnictwie średnim na terenie Poznania. Nie przerywa jednak swych zainteresowań naukowych. Ogłasza drukiem szereg rozpraw o dziewiętnastowiecznym czasopiśmiennictwie w Wielkopolsce, których ukoronowaniem była praca pt. *Z dziejów prasy ludowej w Wielkim Księstwie Poznańskim 1848-1850*. (Warszawa 1957). Jest również aktywnym współpracownikiem Zakładu Historii Czasopiśmiennictwa PAN w Warszawie, którym kierował prof. Józef Chałasiński.

Przełom październikowy 1956 r. powoduje odrodzenie się socjologii polskiej. W tymże roku dr Z. Dulczewski otrzymuje propozycję zorganizowania Pracowni Socjograficznej w Instytucie Zachodnim. Celem nowo powstałej placówki, która przyjmuje później nazwy Sekcji Socjograficznej i Zakładu Socjologii, jest podjęcie nowych badań socjologicznych na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Pracami Sekcji Socjograficznej udało mu się zainteresować znaczny krąg badaczy wywodzących się z różnych ośrodków naukowych w kraju. Obok pracowników Instytutu Zachodniego brali udział w badaniach pracownicy Zakładu Socjologii i Historii Kultury PAN, Instytutu Historii PAN, Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Poznaniu, Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego Oddział w Poznaniu oraz nauczyciele szkół średnich.

Z uwagi na historyczne już dziś znaczenie tych badań, celowe wydaje się przypomnienie osób i problemów badawczych, które wówczas podejmowano.

W województwie zielonogórskim prowadzili prace badawcze J. Kwiatek nad tworzeniem się więzi społecznej na wsi lubuskiej (wieś Lubinicko, pow. Świebodzin, i wieś Jędrzychów, pow. Zielona Góra), W. Ochmański nad integracją społeczną ludności wiejskiej (wieś Toporów, pow. Świebodzin), K. Żygulski nad ludnością repatriancką (miasto Gubin nad Nysą), A. Glapa — zagadnienie grup etnicznych na terenie miasta Sulechów,

J. Konieczny — osadnictwo miejskie pogranicza (miasto Kostrzyn), J. Tomaszewski — integracja społeczna ludności miasta Kargowa, pow. Sulechów, B. Chmielewska — zagadnienie współżycia ludności rodzimej z ludnością osadniczą (Nowe Kramsko i Kolesin, pow. Sulechów) oraz studia nad osadnictwem wiejskim (Łęgowo, pow. Sulechów i Głuchowo, pow. Sulęcín), A. Kwilecki — problematyka społeczna osadnictwa ludności łemkowskiej (wieś Lipiny, pow. Nowa Sól). W powiecie międzyrzeckim woj. zielonogórskiego prowadzili badania Z. Dulczewski i J. Konieczny.

W województwie szczecińskim i koszalińskim kontynuowano prace badawcze nad osadnictwem rybackim nowo odzyskanego wybrzeża w latach 1945 - 1958 (Z. Dulczewski). Nowe badania nad ludnością słowińską we wsi Kluki, pow. Słupsk, podjęła J. Komorowska oraz nad osadnictwem wiejskim B. Walerowicz (wieś Slepce, pow. Świdwin). W województwie wrocławskim W. Markiewicz podjął badania nad poczuciem narodowym grup mniejszościowych, ludności rodzimej i reemigrantów z Francji na terenie Wałbrzycha.

W województwie poznańskim na terenie powiatu Trzcianka A. Kwilecki podjął prace nad osadnictwem wiejskim, w tym również nad ludnością łemkowską. Odrębny charakter miały prace T. Z. Wierzbickiego, zajmującego się emigracją na Ziemie Odzyskane ludności wywodzącej się ze wsi Zmiąca, powiatu limanowskiego. Uwaga badającego zwrócona była na zagadnienie wrastania tej ludności w nowe społeczności lokalne oraz na kontakty społeczne ze wsią macierzystą i oddziaływanie na dawne środowisko społeczne.

Na wniosek Sekcji Socjograficznej IZ utworzono w województwie zielonogórskim przy Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej stanowisko radcy socjologa¹.

Z inicjatywy prof. Z. Dulczewskiego, przy poparciu prof. Gerarda Labudy (z ramienia dyrekcji Instytutu Zachodniego) w grudniu 1956 r. Instytut Zachodni ogłosił konkurs na pamiętnik osadnika Ziemi Odzyskanych. Atmosfera popaździernikowych przemian spowodowała, iż idea konkursu spotkała się z szerokim rezonansem społecznym. Z 227 prac nadesłanych na konkurs, za spełniające warunki uznano 205 prac, z czego 34 za szczególnie cenne. Pokłosem konkursu była publikacja książkowa w opracowaniu Z. Dulczewskiego i A. Kwileckiego pt. *Pamiętniki osadników Ziemi Odzyskanych*. Praca ta opublikowana w 1963 r. przez Wydawnictwo Poznańskie przyniosła autorom uznanie w postaci nagrody miesięcznika „Odra” za najlepszą książkę roku o Ziemach Zachodnich. W prasie codziennej i czasopismach naukowych ukazało się o niej bardzo dużo niezwykle pochlebnych recenzji. Ponowne wydanie tej pracy ukazało się w 1970 r.

Konkurs z 1956 r. na pamiętniki mieszkańców Ziemi Odzyskanych, jak również kolejne konkursy: w 1966 r. na pamiętniki młodych mieszkańców tych ziem, przedstawione w pracy zatytułowanej *Młode pokolenie Ziemi Zachodnich. Pamiętniki*, (wybór, opracowanie i wstęp Z. Dulczewski, Poznań 1968) oraz z 1970 r. stanowią jedno z największych osiągnięć Zygmunta Dulczewskiego w działalności w Instytucie Zachodnim. Wyni-

¹ Z. Dulczewski, *Sekcja Socjograficzna Instytutu Zachodniego w Poznaniu*, „Przegląd Socjologiczny” nr 2/1959, t. XIII, s. 144.

ki tych konkursów przyczyniły się w znacznej mierze do ugruntowania pozycji i wysokiego prestiżu społecznego poznańskiej placówki naukowo-badawczej.

Organizując konkursy na pamiętniki Z. Dulczewski świadomie nawiązuje do działalności swego mistrza — Floriana Znanickiego, który uznawany jest za twórcę metody autobiograficznej w socjologii.

Na szczególną uwagę zasługuje konkurs na *Pamiętniki mieszkańców Ziemi Zachodnich* ogłoszony w 1970 r. z okazji 25 rocznicy odzyskania Ziemi Zachodnich i Północnych, zorganizowany przy współudziale Towarzystwa Przyjaciół Pamiętnikarstwa i Towarzystwa Rozwoju Ziemi Zachodnich. W tym miejscu warto przypomnieć fragment odezwy konkursowej, która głosiła:

„Celem konkursu jest zgromadzenie autentycznych, dokumentalnych wypowiedzi o życiu ludności osiadłej na stałe na Ziemiach Zachodnich. Wypowiedzi te dostarczą pracownikom nauki informacji o pracy zawodowej i społecznej ludności Ziemi Zachodnich, o jej życiu rodzinnym, warunkach bytowych i mieszkaniowych, o możliwościach kulturalnego spędzania czasu, o zainteresowaniach społecznych, kulturalnych, o poglądach na różne sprawy dotyczące własnej miejscowości, regionu kraju, a także na różne wydarzenia polityczne, o udziale w życiu organizacyjnym, o własnej drodze do zawodu i pozycji w społeczeństwie, poglądach na wychowanie i wykształcenie młodzieży, planach na przyszłość itd.

W szczególności chodzi o dokładny opis ostatniego 15-lecia, tj. okresu po 1956 roku. Pierwsze powojenne dziesięciolecie było już bowiem tematem wcześniejszego konkursu Instytutu Zachodniego. Na podstawie materiałów konkursowych powstanie opracowanie naukowe obrazujące najważniejsze przemiany na Ziemiach Zachodnich w przeciągu ostatnich 25 lat.

W konkursie mogą wziąć udział przedstawiciele wszystkich grup zawodowych, kobiety i mężczyźni, mieszkańcy wsi i miast, dawna ludność autochtoniczna, repatrianci, reemigranci i osadnicy z ziem centralnych”.

Ogółem na konkurs wpłynęło 747 prac ze wszystkich regionów Ziemi Odzyskanych. Wniosły one bardzo cenny materiał do badań nad procesami społecznymi zachodzącymi w tych częściach kraju. Sukcesywnie zaczęły się ukazywać kolejne opracowania tego konkursu, które poprzedzone były opracowaniem i wstępem Z. Dulczewskiego oraz jego współpracowników: *Drugie pokolenie. Wspomnienia mieszkańców Ziemi Zachodnich i Północnych Polski*. Poznań 1978; *Mój dom nad Odrą. Pamiętniki i wspomnienia*. Zielona Góra 1976; *Pamiętniki mieszkańców Dolnego Śląska*. Wrocław 1978; *Nasza ziemia. Wspomnienia mieszkańców Pomorza Środkowego*. Poznań 1982; *Korzenie współczesności. Pamiętniki mieszkańców Opolszczyzny* (w druku).

Innym trwałym wkładem Z. Dulczewskiego w badania socjologiczne nad Ziemią Odzyskaną było zorganizowanie wspomnianego już zespołu badawczo-naukowego, prowadzącego systematyczne badania terenowe w wybranych miejscowościach Ziemi Zachodnich (w szczególności na terenie województwa zielonogórskiego, szczecińskiego i koszalińskiego). Wynikiem pracy tego zespołu było ukazanie się pod redakcją Z. Dulczewskiego dwóch tomów prac zbiorowych. Pierwszy, zatytułowany *Tworzenie się nowego społeczeństwa na Ziemiach Zachodnich. Szkice i materiały z badań socjologicznych w województwie zielonogórskim* (Poznań

1961) zawierał pięć niezwykle interesujących studiów: Zygmunta Dulczewskiego — *Autochtonizacja ludności na Ziemiach Zachodnich*; Bożeny Chmielewskiej — *Kształtowanie się struktury społeczno-demograficznej wsi na Ziemiach Zachodnich w latach 1945 - 1959 na przykładzie wsi Łęgowo i Głuchowo*; Józefa Koniecznego — *Kształtowanie się nowej społeczności na gruzach miasta (Kostrzyń nad Odrą)*; Kazimierza Żygulskiego — *Z badań nad procesami adaptacji i integracji społecznej repatriantów (Gubin) oraz Andrzeja Kwileckiego — Grupa Łemków na Ziemiach Zachodnich (Szkic socjologiczny)*.

Dokładnie w dziesięć lat później powtórzono powyższe badania z nieco zmienionym składem socjologów, czego rezultatem była praca wydana w 1971 r. również pod redakcją Z. Dulczewskiego a zatytułowana *Społeczeństwo Ziem Zachodnich. Studium porównawcze wyników badań socjologicznych w województwie zielonogórskim w latach 1958 - 1960 i 1968 - 1970*. W książce tej znalazły się następujące opracowania: Z. Dulczewskiego — *Socjologiczne studium porównawcze o ziemi lubuskiej oraz Pszczew. Procesy autochtonizacji ludności*, Józefa Burszty — *Wieś lubuska. Na podstawie badań wsi Głuchowo i Łęgowo*, Franciszka Krzykały — *Z badań nad przeobrażeniami społecznymi i kształtowaniem się więzi lokalnej i regionalnej wśród mieszkańców Kostrzynia nad Odrą*, K. Żygulskiego — *Byli repatrianci w województwie zielonogórskim* oraz Andrzeja Brenca — *Ziemia Lubuska w literaturze socjologicznej (1945 - 1970)*. *Bibliografia*.

Według zamierzeń Z. Dulczewskiego badania te miały mieć charakter cykliczny, zamierzano je powtórzyć za kolejne dziesięć lat, tzn. w latach 1978 - 1980. Tak się niestety nie stało. Po latach zauważa Z. Dulczewski:

„Ten dynamiczny rozwój badań socjologicznych na Ziemiach Zachodnich został jednak na początku lat siedemdziesiątych nagle zahamowany. Stało się to głównie za przyczyną decyzji administracyjnych, lansujących tezę o dokonaniu się pełnej integracji ludności osiedlonej na Ziemiach Zachodnich oraz integracji tych ziem z całością ziem polskich. Konsekwencją takiego postawienia sprawy było unikanie wszystkiego, co wiązało się z wyodrębnianiem Ziem Zachodnich jako części kraju o własnej specyfice społeczno-kulturalnej i własnej problematyce naukowo-badawczej oraz zaniechanie planowania i podejmowania nowych badań socjologicznych.

Co sądzić o tych decyzjach z perspektywy dnia dzisiejszego? (tj. 1985 — *przyp.* A. S.) Chciałbym, najogólniej rzecz ujmując, stwierdzić, że przyniosły one nauce i kulturze polskiej oczywiste straty. Ograniczę się tu do przypomnienia jednej z zaniechanych inicjatyw badawczych. Polegała ona na zaprogramowaniu i zapoczątkowaniu badań socjologicznych w kilku celowo dobranych miejscowościach, z zamiarem powtarzania tych badań w określonych odstępach czasu (co dziesięć lat), o ile możliwości przez tych samych pracowników nauki i przy zastosowaniu tych samych metod i narzędzi badawczych. Dążono do udokumentowania zachodzących przeobrażeń za pomocą dwojakiego rodzaju zabiegów komparatystycznych: porównywania zmieniającego się obrazu sytuacji w określonych odstępach czasu oraz porównywania podobieństw i różnic zarejestrowanych w określonych punktach badawczych. Następnym krokiem była szczegółowa analiza uwarunkowań tych zjawisk. Pedagogiczna kontynuacja prowadzonych w ten sposób badań stwarzała szansę opracowania naukowej syntezy przeobrażeń społeczno-kulturalnych w życiu kolejnych, następujących po sobie generacji. A warto przypomnieć, że wchodzi obecnie w czyn-

ne życie obywatelskie generacja wnuków, potomków byłych pionierów Ziemi Zachodnich z 1945 r.

Zachowanie ciągłości tych badań mogło dostarczyć wyników, jakimi socjologia polska nigdy dotąd nie dysponowała. Był to początek drogi do dobrej socjologicznej roboty w badaniach terenowych, obiecującej — moim zdaniem — więcej niż najbardziej perfekcyjne i na dużych próbach oparte badania ankietowe. [...] Należałoby się obecnie zastanowić nad tym, w jaki sposób zorganizować nowe ekipy badaczy, które podjęłyby się tych badań na nowo i chciały je konsekwentnie realizować”².

Niezależnie od wymienionych powyżej prac zbiorowych Z. Dulczewski podejmuje własne studia i badania empiryczne poświęcone problematyce integracji społecznej na Ziemiach Odzyskanych. Zagadnieniu temu poświęcona jest jego praca habilitacyjna wydana w 1964 r. przez Wydawnictwo Instytutu Zachodniego, a nosząca tytuł *Społeczne aspekty migracji na Ziemiach Zachodnich*. Wspólnie z A. Kwileckim wydaje dwie kolejne prace: *Z życia osadników na Ziemiach Zachodnich* (Warszawa 1961) oraz *Społeczeństwo Wielkopolski w osadnictwie Ziemi Zachodnich* (Poznań 1962). Jest również autorem dziesiątków artykułów poświęconych problematyce Ziemi Odzyskanych publikowanych w szeregu pismach naukowych, w tym szczególnie na łamach „Przeglądu Zachodniego”.

Bibliografia prac zamieszczona w tym numerze pisma ukazuje wkład Z. Dulczewskiego w socjologiczną problematykę Ziemi Zachodnich i Północnych oraz Polonii Zagranicznej (ogół jego dorobku pisarskiego obejmuje ponad dwieście pozycji — prac naukowych, rozpraw i artykułów).

Innym trwałym wkładem poznańskiego uczonego w rozwój socjologii jest użyte po raz pierwszy przez niego pojęcie procesu „autochtonizacji” mieszkańców Ziemi Zachodnich. Zakorzeniło się ono na trwałe w świadomości społecznej oraz w pracach publicystycznych i naukowych. Autor pisze na ten temat następująco:

„... poszczególne etapy postępującego wrastania osadników w nowe środowisko społeczno-geograficzne są zarazem stopniami zbliżającymi ich do takiej osobistej i społecznej więzi z Ziemią Zachodnią, jaka charakteryzuje ludność miejscową. Dlatego też możemy ujmować je jako stopniową autochtonizację ludności osiedleńczej. Tworzenie się wśród ludności osiedleńczej patriotyzmu lokalnego jest oznaką tak silnego związania z nowymi ziemią, że można tu mówić o znaku równości w stosunku do więzi odczuwanej przez autochtonów”³.

Trwałym dorobkiem prof. Z. Dulczewskiego i jego współpracowników z Zakładu Socjologii Instytutu Zachodniego jest stworzenie dogodnych warunków dla powstania i rozwoju unikalnej serii publikacji z zakresu socjologii o wspólnym tytule *Ziemia Zachodnie. Studia i Materiały*. W ramach tej serii wydawniczej Instytutu Zachodniego ukazało się ogółem

² Z. Dulczewski, *Sprawy do których należy powrócić*. „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” zeszyt 4/1985, ss. 267 - 268.

³ Z. Dulczewski, *Autochtonizacja ludności na Ziemiach Zachodnich*. W: *Tworzenie się nowego społeczeństwa na Ziemiach Zachodnich. Szkice i materiały z badań socjologicznych w województwie zielonogórskim*. Red. Z. Dulczewski. Poznań 1961, s. 17.

trzyście prac wielu wybitnych polskich uczonych, w tym m.in. prace S. Nowakowskiego (*Adaptacja ludności na Śląsku Opolskim*, 1957 i *Przeobrażenia społeczne wsi opolskiej*, 1960), A. Kwileckiego (*Rola społeczna nauczyciela na Ziemiach Zachodnich w świetle pamiątek nauczycieli-osadników*, 1960), K. Żygulskiego (*Repatrianci na Ziemiach Zachodnich. Studium socjologiczne*, 1962), L. Janiszewskiego (*Rybacy dalekomorscy. Studium socjologiczne*, 1967) czy też praca zbiorowa pod redakcją W. Markiewicza i P. Rybickiego zatytułowana *Przemiany społeczne na Ziemiach Zachodnich*, 1967.

Zainteresowanie Z. Dulczewskiego problematyką migracji, w tym również sprawami Polonii, spowodowało powierzenie mu w 1973 r. zadania zorganizowania Zakładu Badań nad Polonią Zagraniczną PAN w Poznaniu i pełnienie przez pewien czas funkcji pierwszego kierownika tej placówki. W roku tym uzyskał tytuł naukowy profesora nadzwyczajnego, a w 1981 r. profesora zwyczajnego.

W 1974 r., po bez mała dwudziestu latach pracy w Instytucie Zachodnim Z. Dulczewski powrócił do pracy akademickiej na Uniwersytecie Poznańskim. Pełnił tam początkowo funkcję kierownika Zakładu Historii Socjologii i kierownika Studium Doktoranckiego Socjologii, później także dyrektora Instytutu Socjologii UAM.

W ostatnim okresie zainteresowania naukowe Z. Dulczewskiego skupiły się na historii socjologii polskiej, w tym szczególnie na osobie mistrza — Floriana Znanickiego, któremu poświęcił m.in. dwie prace: *Florian Znanicki — redaktor „Wychodźcy Polskiego”* (Warszawa 1982) oraz obszerną monografię, będącą owocem siedmioletniej pracy badawczej związanej z pobytem autora w Szwajcarii i Stanach Zjednoczonych *Florian Znanicki — Życie i dzieło* (Poznań 1984).

Osoby znające Zygmunta Dulczewskiego, a do takich zalicza się autor tego opracowania, cenią go nie tylko jako autora wielu znaczących prac naukowych, ale również jako człowieka dużej dobroci, wielce życzliwego, szczególnie dla swych młodszych kolegów.

ANDRZEJ SAKSON